

Давньоруське поселення на Гнідавській гірці у Луцьку

Гнідавська гірка розташована у південно-східній частині міста на високій надзаплавній терасі лівого берега р. Стир і піднімається над навколишньою рівниною на 15 м. З півночі, заходу і північного сходу вона стрімко спадає до болота. З заходу неподалік від підніжжя гори протікає заболочений безіменний потічок, який впадає у р. Стир. З південної сторони гірка похило опускається до шосейної дороги, що веде з Луцька до Борятина. Поселення розташоване у західній частині гірки. Воно було відкрите у 30-х роках ХХ ст. археологом-любителем Я. Фітцке, який виявив тут археологічний матеріал ранньосередньовічного часу¹.

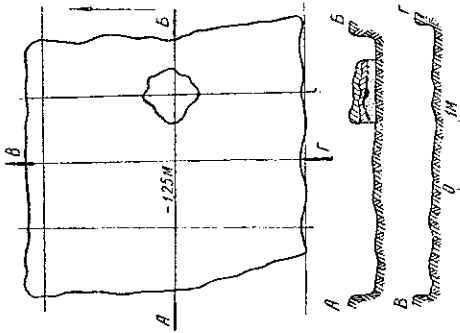

Рис. 1. План і розріз житла № 1 з поселення в Луцьку.

1968 р. дослідження на Гнідаві проводив Волинський загін Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери. Під час розкопок виявлено ряд напівземлянок та археологічний матеріал давньоруського часу².

Навесні 1972 р. на Гнідавській гірці бульдозером було розгорнуто людські кістки, гончарну кераміку та інший матеріал часів Київської Русі. У зв'язку з руйнуванням гірки Волинською археологічною експедицією Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки влітку цього ж року було проведено рятівні розкопки. З цією метою над самим краєм гірки заклали розкоп розміром 40×4 м, орієнтований із заходу на схід. Розкоп розбито так, що він проліг від стрімкого краю гірки до місця, розкритого бульдозером аж до материка. Товщина культурного шару досягала на поселенні від 0,8 до 1,25 м. Глибше починався глинистий материк.

На відкритій площі розкопу виявлено залишки двох напівземлянкових жител, однієї заглибленої господарської споруди та трьох глиняних печей поза спорудами.

На відкритій площі розкопу виявлено залишки двох напівземлянкових жител, однієї заглибленої господарської споруди та трьох глиняних печей поза спорудами.

Житло № 1 (рис. 1) знаходилось у північно-східній частині розкопу. Це була прямокутна в плані напівземлянка, орієнтована за сторонами світу, довгими стінками по лінії північ—південь. Розмір її 3,8×4,2 м, глибина 1,25 м від рівня сучасної поверхні. Стінки напівземлянки вертикальні, долівка утрамбована. Біля східної стінки житла на долівці виявлено залишки глиняної печі, округлої в плані з черенем діаметром 1 м, який був викладений фрагментами кружалної і ліпної кераміки та обмазаний товстим шаром глини. Виходячи з форми череня можна гадати, що піч була куполоподібною. В процесі розчистки напівземлянки у темному гумусному заповненні виявлено перепалену глину, прошар вугілля і сажу та значну кількість археологічних знахідок, серед яких переважали фрагменти кераміки. Це головним чином уламки гончарних горщиків з валикоподібними потовщеними вінцями і рівчаком з внутрішньої сторони для накривки (рис. 2, 3, 8). Трапилися кістки великої рогатої худоби. Але найцікавіші знахідки в межах житла представлені предметами побуту та прикрасами: три залізних ножі (рис. 3, 11), два овальних кресала (рис. 3, 1, 3), частина кінського вудила (рис. 3, 5), два кованих цвяхи і кам'яний точильний брусок (рис. 3, 2), срібна лунниця і чотири скляні намистини (рис. 3, 16—17, 21—22).

За 16 м на схід від житла № 1 знаходилось житло № 2. Це — прямокутна напівземлянка. Загальні контури її виявлені вже на гли-

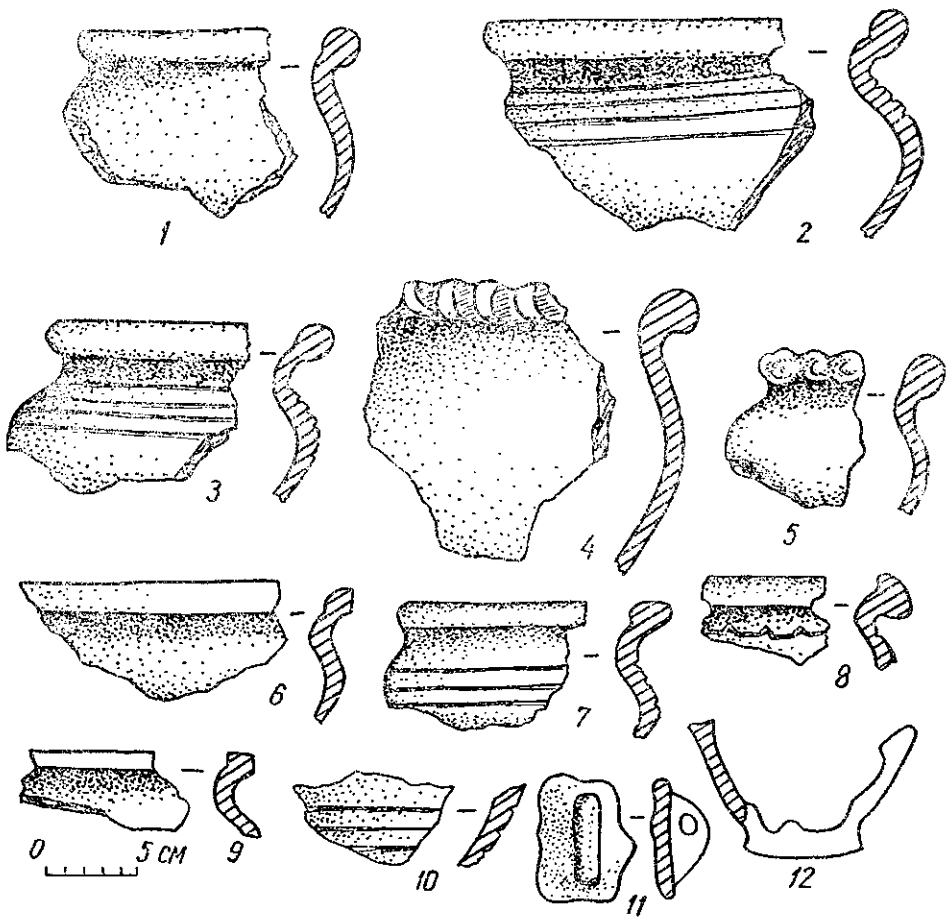

Рис. 2. Кераміка з поселення в Луцьку.

бині 0,8 м від рівня сучасної поверхні. Житло орієнтоване стінками за сторонами світу розміром 3,2×4 м, глибина 1,5 м від сучасної поверхні. Долівка була утрамбована і помазана жовтою глиною, стінки вертикальні, ледве розхилені. У долівці південної і східної стінок та у південно-східному куті виявлено ямки від стовпів, на яких, імовірно, тримався дах. Інших ямок не вдалося простежити. Слід відзначити, що південно-західний кут житла був цілком зруйнований смітнковою ямою неправильної овальної форми, заповнення якої складалося з великої кількості тваринних, пташиних і риб'ячих кісток та фрагментів пізньосередньовічної кераміки.

У південно-східному куті напівземлянки на рівні долівки виявлено залишки печі, точніше її черинь. Житло було заповнене темним гумусом. У заповненні був попіл, вуглики, кістки тварин та уламки горщиків, орієнтовно датованих XV—XVI ст. У нижніх шарах, в тому числі і на долівці споруди, виявлено фрагменти давньоруських горщиків (рис. 2, 2), залізний ніж (рис. 3, 10), ковані цвяхи та кам'яний точильний брусок.

За 4 м на захід від житла № 1 виявлено господарську споруду (рис. 4). Її контури простежувались вже на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Напівземлянка була орієнтована стінами за стороною світу. Її розмір 2×3 м, глибина понад 1 м від рівня сучасної поверхні. У північно-східному куті споруди виявлено маленьку приву, яка є ніби тамбуром напівземлянки. Заповнення складає темного гумусу. У процесі розчистки посередині об'єкта у добротній долівці виявлено яму овальної форми діаметром близ

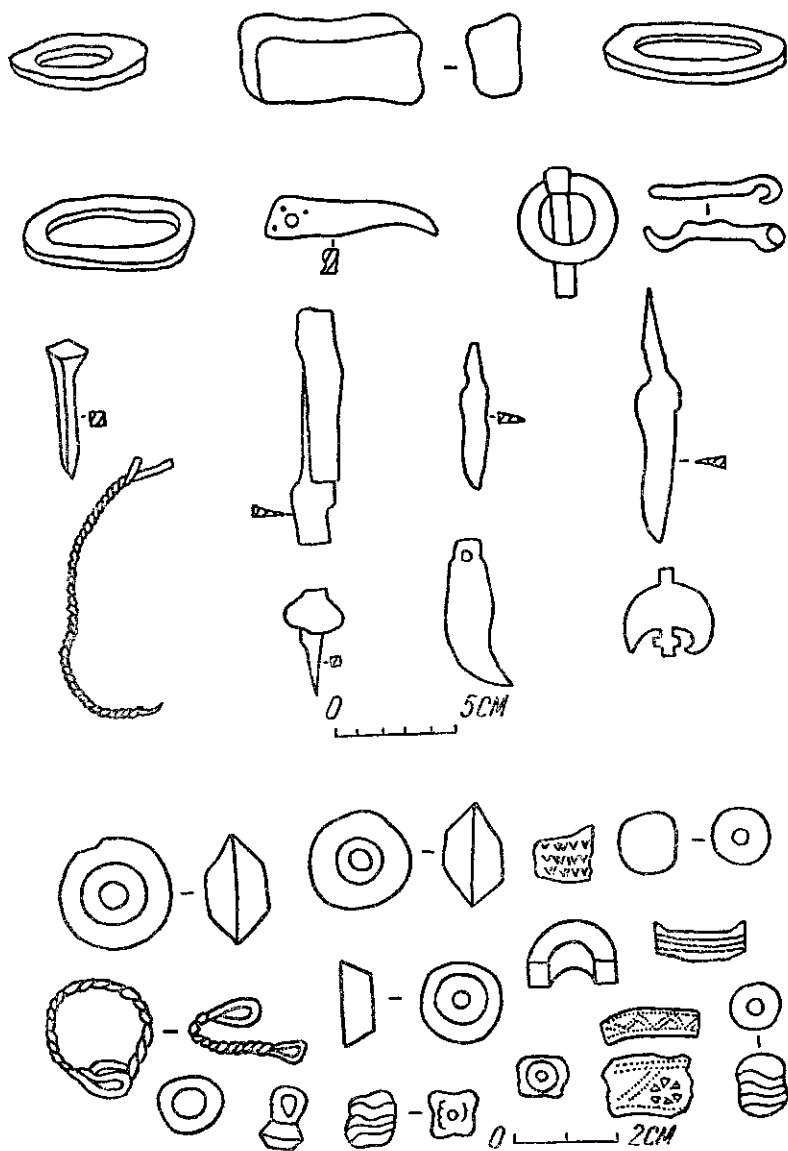

Рис. 3. Металеві, скляні та кістяні вироби з поселення в Луцьку.

глибиною близько 0,5 м від рівня долівки споруди і 1,5 м від рівня сучасної поверхні. На дні ями знаходився кістяк маленького ягняти. У заповненні споруди знаходились тваринні кістки, кілька фрагментів горщиків давньоруського часу, уламок корчаги — амфори і фрагмент залізного кінського вудила. Судячи по відсутності печі та інших знахідок та беручи до уваги близьке розташування житла, відкритий об'єкт можна вважати господарською спорудою, що, ймовірно, пов'язувалася з житлом № 1.

За межами споруд виявлено залишки трьох глиняних печей. Піч № 1 виявлена за 5 м на північний захід від господарської споруди на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Діаметр череня близько 1,2 м, товщина близько 0,03 м. Черінь був обпалений до брунатно-жовтого кольору. Біля печі виявлено фрагмент давньоруської кераміки.

Піч № 2 відкрита на відстані 1,7 м від західної стінки житла № 1. Черінь печі виявлено на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні і був обпалений до цеглястого кольору.

Піч № 3 знаходилась поряд з житлом № 2 на відстані 1 м від його західної стінки. Контур печі у вигляді кільця перепаленої глини діаметром 0,9 м чітко визначився на фоні чорнозему вже на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. В процесі розчистки виявилось, що це залишки стінок печі товщиною 0,8 м при збереженій висоті 0,25 м. Судячи з форми печі та стінок, слід гадати, що вона була куполовидна, на що вказують також виявлені всередині шматки обмазки від склепіння з відбитками прутів та дерев'яного каркаса печі. Челюсті печі знаходились у східній частині. Поряд були вугілля, кістки, попіл і фрагменти давньоруської кераміки. Слідів наземних споруд біля печей не простежено. Аналогії охарактеризованим житлам і печам знаємо з Пліснеська³, Судової Вишні⁴, Києва⁵ та багатьох інших пунктів стародавньої Русі.

В процесі дослідження поселення на Гнідавській гірці чимало кількості матеріалів було знайдено і поза межами відкритих і описаних вище об'єктів. Найбільш масовим матеріалом, який виявлений на поселенні, є кераміка. Всього у заповненні об'єктів і в культурному шарі розкопу зібрано 378 фрагментів посуду. З них лише шість належали ліпним посудинам, а решта — гончарним.

Ліпна кераміка виготовлена з глини із значною домішкою грубозернистого піску чи жорстви. Поверхня її нерівна, випал посередній. Більшість фрагментів неорнаментована (рис. 2, 1), лише два з них прикрашені горизонтальними лініями. Це — ранньослов'янський посуд, аналогії якому відомі на широкій території⁶.

Другу, значно численнішу групу кераміки становлять фрагменти гончарних горщиків. Вони широкогорлі, з добре виділеною шийкою, помірно опуклими плічками, стрункою нижньою частиною. Вінця їх сильно відігнуті, різного профілювання. Частина вінця манжетоподібна (рис. 2, 6, 9). Переважають фрагменти горщиків, вінця яких сильно відігнуті назовні, а краї потовщені, валикоподібні, з рівчаком з внутрішньої сторони для накривки (рис. 2, 3, 7, 8). Бочки більшості горщиків прикрашені на верхній частині орнаментом у вигляді прямих горизонтальних смуг (рис. 2, 2, 3, 6, 7) або хвилястих (рис. 2, 8) ліній. Зрідка трапляються фрагменти горщиків з вушками (рис. 2, 12). Знайдено також фрагменти горщиків, додатково прикрашених косими насічками. Зібрано 12 денець плоских горщиків без клейм (рис. 2, 11).

Аналогічні горщики є в багатьох давньоруських поселеннях і городищах, зокрема в Судовій Вишні⁷, Пліснеську⁸, Володимирі та інших пунктах і відносяться до X—XI і XII—XIII ст.

Крім горщиків до цієї групи слід віднести також знайдені два фрагменти миски півсферичної форми з дещо загнутим до середини краєм, вершина якого косо зрізана (рис. 2, 10). Миска сірого кольору, прикрашена заглибленими горизонтальними прямими лініями по всьому корпусу. Подібні миски виявлено на Високому Замку у Львові⁹ та у шарі X — початку XI ст. у Ріпневі¹⁰.

Значна кількість уламків належала сіролощеним горщикам з опуклим тулубом і помірно відігнутими вінцями, оздобленими по зовнішньому краю пальцевими зачіпами (рис. 2, 4, 5). Ця кераміка датується пізнім середньовіччям, орієнтовно XIV—XVI ст., і широко відома майже на всіх поселеннях і городищах¹¹.

Крім посуду на поселенні знайдено чимало металевих, скляних, кам'яних і кістяних виробів. Серед них найчисленнішу групу становлять предмети з металу.

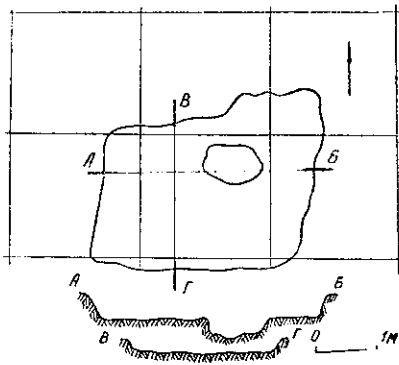

Рис. 4. План і розріз господарської споруди з поселення в Луцьку.

Із залізних виробів переважають ножі (15). Довжина найбільшого з них 17 см, максимальна ширина леза 1,8 см, найменшого — відповідно 8,5 і 2 см. Всі ножі мають клиновидне в розрізі лезо. Спинки переважно прямі, інколи ледве увігнуті. Перехід від леза до черенка виражений у вигляді виступу. Один ніж був з кістяною ручкою (рис. 3, 9).

На поселенні знайдено також чотири кресала овальної видовженої форми, що служили для висікання вогню. З них три цілі, а одне зруйноване (рис. 3, 1, 3, 4). Довжина найбільшого з них 12 см, ширина 3,5 см, найменшого — відповідно 3 см і 2,7 см. Охарактеризовані кресала, за систематизацією Б. О. Колчина, датуються XII—XIII ст.¹²

Залізні вироби в процесі розкопок представлені також чотирма фрагментами вудил (рис. 3, 5—7) і 15 кованими цвяхами (рис. 3, 8, 13).

У процесі розкопок на поселенні було знайдено ряд прикрас. Насамперед слід згадати фрагмент шийної гривни, сплетеної з двох бронзових дротів довжиною 25 см (рис. 3, 12).

Цікавою є знахідка срібної лунниці, між ріжками якої є хрестик (рис. 3, 15). Вона прикрашена дрібною псевдозерню. Такі підвіски були поширені на всіх східнослов'янських землях. Найранішою аналогією, датованою IX—X ст., є лунниця з Кузнецівського городища на Дону¹³. Трапився також фрагмент бронзового пластинчастого браслета, оздобленого на зовнішній поверхні зигзагом у поєднанні з колами, край якого обрамлені двома рядками вертикальних рисочок (рис. 3, 29). Орнамент виконано штампом. Аналогічні браслети знаємо з Плісеська, датовані XI—XIII ст.¹⁴

Персні, що були виявлені на поселенні, представлені двома типами. До першого типу належить перстень, сплетений з двох бронзових дротиків, закручених на кінцях у петельки (рис. 3, 20). Другий тип представлений фрагментом пластинчастого персня, поверхня якого оздоблена трьома горизонтальними лініями (рис. 3, 23). Аналогії персневі першого типу відомі з Рязані¹⁵ та інших пунктів і датуються XII ст. Аналогії персневі другого типу знаємо з Володимира-Волинського, де вони відносяться до XI — початку XII ст.

У культурному шарі розкопу виявлено також литий бронзовий гудзик діаметром близько 1 см з видовженою основою, на якій є дирка для пришиття (рис. 3, 26). Подібні гудзики відомі з Белза, Плісеська та інших пунктів і датуються XI—XIV ст.

Крім згаданих вище прикрас на поселенні трапилось дев'ять пастових різнокольорових намистин (рис. 3, 16, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 27). Серед них є кулясті, бітрапецевидні і циліндричні. Деякі з них інкрустовані хвилястими лініями (рис. 3, 24, 27), одна позолочена (рис. 3, 19). Всі ці намистини мають численні аналогії на території стародавньої Русі і датуються в межах X—XIII ст.¹⁶

Із скляних прикрас слід згадати три дрібних уламки браслетів: один темно-синій, два коричневих, оздоблених витою жовтою смужкою. Скляні браслети зустрічаються на поселеннях досить рідко, зате відомі майже на всіх давньоруських городищах. Час існування скляних браслетів дослідники визначають другою половиною X — початком XIV ст., проте найбільш масово вони виступають у XII—XIII ст.¹⁷

До предметів, виготовлених з каменю, відносяться п'ять точильних брусків прямокутної форми (рис. 3, 2) довжиною 7 — 11 см. На всіх брусках помітні сліди від користування ними, а на одному на площині є рівчак, мабуть, від заточки кістяних проколов. Крім цього, знайдено також кам'яну кулю для праші.

На поселенні знайдено також дві кістяні проколки, просвердлену круглу плоску кістку у вигляді намистини діаметром 2,5 см та ікла хижака, в корені якого просвердлена дірочка для прив'язування (рис. 3, 14, 28). Очевидно, це були амулети.

Інтерес представляють шматки залізного і скляного шлаку, виявлені, правда, в незначній кількості. Значну частину матеріалу, зібра-

ного у процесі розкопок, становлять кістки свійських і диких тварин, птахів і риби.

Час існування поселення можна визначити лише приблизно, але в межах IX—XIII ст. Нижню дату поселення визначає срібна лунниця та уламок миски. Верхня дата визначається горщиками з валикоподібними вінцями, овальними кресалами та деякими іншими предметами.

Як видно з опису відкритих споруд, кераміки та інших матеріалів, поселення на Гнидавській гірці не відрізняється від інших синхронних поселень Київської Русі. Слід гадати, що тут жили давньоруські бужани (волиняни), про яких знаємо із «Повісті временних літ».

М. М. Кучинко

Древнерусское поселение на Гнидавской горке в Луцке

Резюме

В 1972 г. Волинская археологическая экспедиция Луцкого государственного педагогического института им. Леси Украинки производила раскопки древнерусского поселения на Гнидавской горке в предместье Луцка. В процессе раскопок открыты два прямоугольных полужемляночных жилища, одно хозяйственное сооружение и три глиняные печи вне построек.

В объектах и культурном слое обнаружено значительное количество гончарной керамики. Довольно много найдено изделий из металла, кости, камня и стекла. Это — железные ножи, кресала, удила, гвозди, серебряная лунница, бронзовые перстни и обломок браслета, фрагмент медной шейной гривны, костяные проколки и амулеты, каменные оселки, а также стеклянные разноцветные бусы и обломки браслетов. Поселение, вероятно, датируется IX—XIII вв.

¹ Fitzke J. Tęgoroczne badania archeologiczne na Wołyniu. — Z otchłani wieków. 1938, t. 13, z. 9/10, s. 126.

² Кучера М. П. Археологические исследования Волинского отряда. — АИУ 1968 г. Киев, 1971, вып. 3, с. 242—245.

³ Кучера М. П. Древній Плісненськ. — АП УРСР, 1961, т. 12, с. 21—24.

⁴ Ратич О. О. Результаты досліджень древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. — МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 116.

⁵ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958, с. 285—368.

⁶ Петров В. П. Памятники корчакского типа. — МИА, 1963, № 108, с. 16—38.

⁷ Ратич О. О. Результаты досліджень..., с. 111.

⁸ Кучера М. П. Древній Плісненськ, с. 49, рис. 20, 1—2.

⁹ Ратич О. П. Давньоруський матеріал з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій Горі у Львові. — МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 119, рис. 3.

¹⁰ Ауліх В. В. Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл. — В кн.: Дисертаційний збірник. К., 1958, табл. 2, 4, с. 40, 49.

¹¹ Лащук Ю. П. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. — Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 200.

¹² Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей. — СА, 1958, № 2, с. 99.

¹³ Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону. — МИА, 1948, № 8, с. 103, табл. XVIII, 4.

¹⁴ Кучера М. П. Древній Плісненськ, с. 43, рис. 11, 6, 13.

¹⁵ Монгайт А. Л. Старая Рязань. — МИА, 1955, № 49, с. 178, рис. 137.

¹⁶ Шапова Ю. Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода. — МИА, 1956, № 55, с. 165—178, табл. 1 и 2.

¹⁷ Соловьева Г. Ф., Кропоткин В. В. К вопросу производства, распространения и датировки стеклянных браслетов Древней Руси. — КСИИМК, 1953, 49, с. 21—25.